नीतिचन्द्रिका

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ६६ ॥

पदविभागः

माता, इव, रक्षति, पिता, इव, हिते, नियुङ्क्ते, कान्ता, इव, च, अभिरमयति, अपनीय, खेदम्, लक्ष्मीम्, तनोति, वितनोति, च, दिक्षु, कीर्तिम्, किम्, किम्, न, साधयति, कल्पलता, इव, विद्या ।

अन्वयः

विद्या कल्पलता इव किं किं न साधयति? माता इव रक्षति । पिता इव हिते नियुङ्क्ते । कान्ता इव खेदम् अपनीय अभिरमयति । लक्ष्मीं तनोति । कीर्तिं च दिक्षु वितनोति ।

कठिनपदार्थः

- नियुङ्क्ते – नियोजयति ।
- कान्ता – पत्नी ।
- अभिरमयति – सन्तोषयति ।
- तनोति – विस्तारयति ।
- दिक्षु – दिशासु ।

नीतिचन्द्रिका

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ६६ ॥

भावार्थः

विद्या कल्पलता इव किं किं न साधयति? सर्वं साधयति इत्यर्थः । माता यथा रक्षति, तथा विद्या रक्षति । पिता यथा पुत्रं हिते कर्मणि नियोजयति तथा विद्या करोति । पत्नी इव क्लेशान् दूरीकृत्य सुखं ददाति विद्या । विद्यया सम्पदः अभिवृद्धिः भवति । अपि च विद्या सर्वासु दिक्षु कीर्तिं विशेषतः प्रसारयति ।

नीतिचन्द्रिका

मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम्
चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ।
भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम्
विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ६७ ॥

पदविभागः

मात्रा, समम्, न, अस्ति, शरीर-पोषणम्, चिन्ता-समम्, न, अस्ति, शरीर-शोषणम्, भार्या-समम्, न, अस्ति, शरीर-तोषणम्, विद्या-समं, न, अस्ति, शरीर-भूषणम् ।

कठिनपदार्थः

- समम् – तुल्यम् ।
- भूषणम् – अलङ्कारः ।

अन्वयः

मात्रा समं शरीरपोषणं नास्ति । चिन्तासमं शरीरशोषणं नास्ति । भार्यासमं शरीरतोषणं नास्ति । विद्यासमं शरीरभूषणं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम्
चिन्तासमं नास्ति शरीरशोषणम् ।
भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम्
विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ६७ ॥

भावार्थः

शरीरपोषणाय मातृतुल्यं न कापि वर्तते । चिन्ता शरीरस्य नितरां शोषणं करोति । पत्नीं विना शरीरतोषणाय न अन्या कापि विद्यते । शरीरस्य अलङ्कारस्तु विद्यया एव भवितुम् अर्हति । विद्यासमम् अन्यत् किमपि नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नवबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरम्
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधम्
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ ६८ ॥

पदविभागः

मित्रम्, स्वच्छतया, रिपुम्, नवबलैः, लुब्धम्, धनैः, ईश्वरम्, कार्येण, द्विजम्, आदरेण, युवतिम्, प्रेम्णा, समैः, बान्धवान्, अति-उग्रम्, स्तुतिभिः, गुरुम्, प्रणतिभिः, मूर्खम्, कथाभिः, बुधम्, विद्याभिः, रसिकम्, रसेन, सकलम्, शीलेन, कुर्यात्, वशम् ।

अन्वयः

मित्रं स्वच्छतया, रिपुं नवबलैः, लुब्धं धनैः, ईश्वरं कार्येण, द्विजम् आदरेण, युवतिं प्रेम्णा, समैः बान्धवान्, अत्युग्रं स्तुतिभिः, गुरुं प्रणतिभिः, मूर्खं कथाभिः, बुधं विद्याभिः, रसिकं रसेन, सकलं शीलेन च वशं कुर्यात् ।

कठिनपदार्थः

- स्वच्छतया – शुद्धमनसा ।
- रिपुः - शत्रुः ।
- ईश्वरः – स्वामी ।
- द्विजः – ब्राह्मणः ।
- आदरेण – गौरवेण ।
- शमः – शान्तिः ।
- अत्युग्रम् – कुपितम् ।
- प्रणतिभिः – नमस्कारैः ।
- बुधम् – पण्डितम् ।

नीतिचन्द्रिका

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नवबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरम्
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधम्
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ ६८ ॥

भावार्थः

कः कथं वशीकरणीयः इति अत्र निरूपितम् अस्ति । मित्रं शुद्धमनसा (निर्मलभावेन), शत्रुम् (सामदानादिभिः) उपायैः, लोभिनं च वित्तेन वशीकुर्यात् । सम्यक् कार्यं क्रियते चेत् स्वामी सन्तुष्टः भवति । गौरवप्रदर्शनेन ब्राह्मणः वशीकर्तव्यः । युवतिः प्रेम्णा जेतव्या । बान्धवाः शान्त्या (सहनया) वशीकरणीयाः । नितरां कुपितं प्रशंसया वशं कुर्यात् । गुरुः प्रणामैः जेतव्यः । मूर्खः कथाश्रावणेन वशीकरणीयः । पण्डितः विद्यया, रसिकः रसेन च जेतव्यः । एवं सर्वोऽपि जनः उत्तमस्वभावेन वशीकरणीयः ।

नीतिचन्द्रिका

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसञ्चितम् ।
दम्पत्योः कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ॥ ६९ ॥

पदविभागः

मूर्खाः, यत्र, न, पूज्यन्ते, धान्यम्, यत्र, सुसञ्चितम्, दम्पत्योः, कलहः, न, अस्ति, तत्र, श्रीः, स्वयम्, आगता ।

कठिनपदार्थः

- श्रीः – लक्ष्मीः ।

अन्वयः

यत्र मूर्खाः न पूज्यन्ते, यत्र धान्यं सुसञ्चितम्, (यत्र) दम्पत्योः कलहः नास्ति तत्र श्रीः स्वयम् आगता ।

नीतिचन्द्रिका

मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते धान्यं यत्र सुसञ्चितम् ।
दम्पत्योः कलहो नास्ति तत्र श्रीः स्वयमागता ॥ ६९ ॥

भावार्थः

यत्र मूर्खाणां गौरवं न भवति, यत्र च धान्यराशिः सम्यक्तया सञ्चितः वर्तते, यस्मिन् गृहे दम्पत्योः कलहः न जायते, तत्र लक्ष्मीः स्वयम् उपस्थिता भविष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७० ॥

पदविभागः

मौनात्, मूकः, प्रवचन-पटुः, चाटुलः, जल्पकः, वा, धृष्टः, पार्श्वे, वसति, च, तदा, दूरतः, च, अप्रगल्भः, क्षान्त्या, भीरुः, यदि, न, सहते, प्रायशः, न, अभिजातः, सेवा-धर्मः, परम-गहनः, योगिनाम्, अपि, अगम्यः ।

अन्वयः

(सेवकः) मौनात् मूकः, प्रवचनपटुः, चाटुलः जल्पकः वा, (यदा) पार्श्वे वसति तदा च धृष्टः, (यदि) दूरतः च (वसति तर्हि) अप्रगल्भः, क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशः नाभिजातः (इति कथ्यते) । (अतः) परमगहनः सेवाधर्मः योगीनाम् अपि अगम्यः (अस्ति) ।

कठिनपदार्थः

- पटुः – निपुणः ।
- जल्पकः – असङ्गतार्थप्रलापी ।
- धृष्टः – अविनीतः, निर्लज्जः ।
- अप्रगल्भः – अप्रौढः, प्रतिभाहीनः ।
- क्षान्तिः - क्षमा ।
- भीरुः – भयान्वितः ।
- न + अभिजातः - अकुलीनः ।
- परमगहनः – अतिगूढः ।
- सेवाधर्मः – परिचर्यारूपं कर्म ।
- अगम्यः – अज्ञेयः ।

नीतिचन्द्रिका

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ७० ॥

भावार्थः

कस्यापि मनसः तोषणं प्रायः तदीयसेवया एव भवति । किन्तु यथावत् सेवा न केनापि कथञ्चिदपि कर्तुं शक्या । मौनं तिष्ठति चेत्, मूकः इति, विशेषतः वर्णनं क्रियते चेत् चाटुलः वाचालः इति, सदा समीपे वसति चेत् निर्लज्जः इति, दूरे तिष्ठति चेत् प्रतिभाहीनः इति, सहनया तिष्ठति चेत् भीरुः इति, सहना न दर्श्यते चेत् अकुलीनः, अनार्यः (उत्तमकुले न जातः) इति मन्यन्ते जनाः । अतः अतिगूढं सेवाधर्मं योगिनः अपि न जानन्ति । अन्येषां का कथा? अत्र सेवाधर्मस्य अतिदुष्करत्वं स्पष्टीकृतम् ।